

BEATA GOWORKO-SKŁADANEK

<https://orcid.org/0000-0002-8689-1646>

Uniwersytet w Białymstoku

JOANNA SADOWSKA

<https://orcid.org/0000-0002-0868-4529>

Uniwersytet w Białymstoku

Ruchy kobiece w Rosji na przełomie XIX i XX w. w walce o dostęp kobiet do edukacji

Streszczenie

Ruchy kobiece w Rosji w XIX i na początku XX w. to szereg środowisk różniących się ideowo i aktywizujących w różnych momentach. Wszystkim zależało na poszerzeniu dostępu kobiet do edukacji, aż do ich równouprawnienia z mężczyznami, dla części był to cel główny. Zdobycie wykształcenia było bowiem szansą na uzyskanie przez kobiety niezależności ekonomicznej i podmiotowości. Osiągnięcie tych celów wymagało nie tylko zgody władz carskich, ale także zmiany nastawienia patriarchalnego społeczeństwa, w tym samych kobiet. Postęp zachodził stopniowo, ale nie systematycznie, bywały okresy regresu. Głównym czynnikiem była bowiem bieżąca sytuacja polityczno-społeczna w cesarstwie, w tym okresie bardzo dynamiczna. W ciągu sześciu dekad doszło do upowszechnienia koedukacyjnych szkół ludowych, szkół niedzielnych dla dorosłych, stworzenia żeńskich szkół średnich z programem bliskim męskim gimnazjom oraz żeńskich szkół na poziomie wyższym, o charakterze zawodowym. Li-

derki ruchów kobiecych – samodzielne, aktywne, świadome i wykształcone – stały się wzorcami dla nowych pokoleń kobiet.

Słowa kluczowe: Rosja, ruchy kobiece, feminizm, edukacja kobiet, prawo do edukacji, Wyższe Kursy Kobiece

WOMEN'S MOVEMENTS IN RUSSIA IN THE STRUGGLE FOR WOMEN'S ACCESS TO EDUCATION IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

Abstract

Women's movements in Russia in the nineteenth and early twentieth centuries consisted of a number of environments that differed in terms of ideology and were activating at different times. All of them wanted to broaden women's access to education, up to equal rights with men. For some it was the main goal, as education was a chance for women to gain economic independence and subjectivity. Achieving these goals required not only the consent of the tsarist authorities, but also a change in the patriarchal attitude of society, including women themselves. Progress was gradual, but not systematic, and there were periods of regression. The main factor was the current political and social situation in the Empire, which was very dynamic at that time. Six decades saw the spread of co-educational primary schools and Sunday schools for adults, the creation of female high schools with a curriculum close to that of male gymnasia, and female colleges of a vocational nature. Independent, active, conscious and educated leaders of women's movements have become role models for new generations of women.

Keywords: Russia, women's movements, feminism, women's education, the right to education, Women's Higher Courses

Wprowadzenie

Początki ruchów kobiecych w Rosji sięgają drugiej połowy XIX w., okresu kryzysu społecznego i wielkich napięć politycznych¹,

¹ Natalija Lwowna Puszkariewa, „U istokow russkogo fieminizma («żenskaja istorija» Rosii XIX wieka i formy ucztastija ženszczin w obszczestwiennno”, w: Galina Michalewa (red.), *Naczalo ženskogo dwiženija w Rossii, ženskoje dwiženije w Rossii: wczera, siegodnia, zawtra*, (Moskwa: Towariszczestwo naucznych izdanij „KMK”, 2010), 29–30; Larysa Kołos, „Żenskoje oswoboditielnoje dwiženije w Rossii: russkije ženszcziny w bor'bie za obrazowanije (1861–1917)”, *Wiestnik KGU im. N.A. Niekrasowa*, nr 2, 2009, 280.

wpisując się w międzynarodową walkę kobiet o prawa polityczne, ekonomiczne i obywatelskie². Kobiety chciały uzyskać prawo do posiadania majątku, do dokonywania samodzielnych życiowych wyborów niezależnie od zgody męża, ojca czy brata, do pracy i godziwych zarobków, do udziału w życiu politycznym, w tym posiadania prawa wyborczego, do edukacji i – co wymagało oddzielnych starań – do nauczania, do działalności naukowej i uzyskiwania stopni naukowych³. To właśnie kwestia dostępu do edukacji przysporzyła progresywnym ruchom społecznym najwięcej zwolenniczek. W zmieniających się warunkach społeczno-ekonomicznych dotychczasowy poziom wykształcenia nie mógł zapewnić realizacji potrzeb kobiet. Ostatecznie rezultatem walki było uznanie ich prawa nie tylko do wykształcenia elementarnego i średniego, ale także wyższego wykształcenia zawodowego⁴.

Temat wpływu rosyjskich ruchów kobiecych na możliwości kształcenia był dotąd w niewielkim zakresie poruszany w pracach publikowanych w Polsce. W monumentalnych dziełach z czasów PRL, jak *Historia wychowania* pod redakcją Łukasza Kurdybachy czy *Historia Rosji* Ludwika Bazyłowa⁵, omawiając walkę o rozwój szkolnictwa, w tym przyznanie rosyjskim kobietom prawa do edukacji, kładziono nacisk na aspekt klasowy, koncentrowano uwagę na szkołach ludowych, roli ruchów rewolucyjnych, pomijając znaczenie ruchów kobiecych, niepasujących do marksistowskich interpretacji historii. Sukcesy carskich reform szkolnych były deprecjonowane ze względu na ich „połowiczność”, „burżuazyjny charakter” itp.⁶ W nowszej polskiej literaturze, tej po 1989 r., z zakresu historii wychowania, Rosji poświęca się mniej uwagi niż w czasach PRL, aczkolwiek pojawiły się opracowania dotykające kwestii kształcenia

² Interesujące porównanie ruchów rosyjskiego i zachodnich przedstawia Natalia Puszkariewa w tekście „U źródeł rosyjskiego feminizmu. «Historia kobiet» w Rosji w XIX wieku i formy ich uczestnictwa w życiu społecznym”, w: Andrzej Szwarz, Katarzyna Sierakowska (red.), *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*, (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2008), 231–234.

³ Gosudarstwiennyj muzej istorii rossijskoj literatury imieni W.I. Dala (Gosudarstwiennyj literaturnyj muzej), Wystawka „Iz istorii ženskogo dviženija w Rossii”, Muziej Sieriebriano-go wieka, https://www.goslitmuz.ru/visitors/exhibitions_activity/current/9204/, [dostęp: 20.09.2020].

⁴ Łarysa Kołos, „Żenskoje oswoboditielnoje”, 280.

⁵ Ludwik Bazyłow, *Historia Rosji*, (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2010).

⁶ Nikołaj Gonczarow, „Szkoła i wychowanie w Rosji u schyłku XIX w.”, w: Łukasz Kurdybacha (red.), *Historia wychowania*, t. 2, (Warszawa: PWN, 1968), 634–644.

kobiet⁷. Wątek ten przewija się też w nielicznych pracach poświęconych ruchom kobiecym w Rosji lub je ujmujących⁸. Zagadnienie to jednak już dawno było badane na Zachodzie. Najważniejszym, dziś często przywoływanym opracowaniem jest książka Richarda Stitesa o ruchu wyzwolenia kobiet w Rosji wydana po raz pierwszy w 1978 r., w której dużo uwagi poświęcono walce o edukację kobiet⁹. W Niemczech badała temat Bianka Pietrow-Ennker¹⁰.

We współczesnej Rosji najważniejsze znaczenie wydają się mieć badania Iriny Jukiny, której fundamentalna praca poświęcona rosyjskiemu feminizmowi prezentuje całościowo obraz zagadnienia, przeprowadzając jego systematyzację i periodyzację¹¹. O problemie pisze też m.in. Natalia Puszkariewa, specjalizująca się jednak w historii kobiet wcześniejszych epok, której tekst wydany został po polsku¹².

O działaniach ruchów kobiecych w Rosji pisze się najczęściej z perspektywy poszczególnych aktywistek, które nierzadko skupiały wokół siebie współpracowniczki i dzięki swemu zaangażowaniu, a czasem i wypracowanej pozycji, okazywały się skuteczne. Często też zwraca się uwagę głównie na aspekty kulturowe. W niniejszym artykule zaś nacisk zostanie położony na kontekst polityczny i zmieniające się uregulowania prawne. Celem artykułu było ukazanie początków ruchu wyzwolenczego kobiet w Rosji

⁷ Ewa Kula, „W 240. rocznicę powstania Instytutu Smolnego w Sankt Petersburgu (1764–1917)”, *Studia Pedagogiczne Akademii Świętokrzyskiej*, t. 15, 2005, 79–83; Józef Miąso, „Szkołnictwo w carskiej Rosji w świetle historiografii amerykańskiej i brytyjskiej”, *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, t. 35, 1992, 115–137; Lucjan Suchanek (red.), *Rosjoznawstwo. Wprowadzenie do studiów nad Rosją*, (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004).

⁸ Julita Biniewska, „Narodziny i rozwój ruchu emancypacyjnego w Rosji”, *Politeja*, nr 11, 2014, 413–430; Jan Ratuszniak, *Nowa kobieta. Aleksandra Kollontaj*, (Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, 2019); Mieczysław Smoleń, *Rosyjska inteligencja liberalna i radykalna w XIX i na początku XX wieku*, (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010); Andrzej Andrusiewicz, *Cywilizacja rosyjska*, t. 2, (Warszawa: Książka i Wiedza, 2005).

⁹ Richard Stites, *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860–1930*, (Princeton: Princeton University Press, 1978).

¹⁰ Bianka Pietrow-Ennker, *Rußlands „neue Menschen”. Die Entwicklung der Frauenbewegung von den Anfängen bis zur Oktoberrevolution*, (Frankfurt am Main–New York: Campus, 1999).

¹¹ Irina Jukina, *Russkij fieminizm kak wyzow sowriemiennosti*, (Sankt Peterburg: Alietieja, 2007).

¹² Natalija Puszkariewa, *Żenszcziny Rossii i Jewropy na porogie Nowogo wriemieni*, (Moskwa: IEA RAN, 1996); eadem, *Russkaja ženszczina: istorija i sowriemiennost. Istorija izučenija „żenskoj tiemy” russkoj i zarubieżnoj naukoj. 1800–2000: Materiały k bibliografii*, (Moskwa: Lodomir, 2002); eadem, „U źródeł”.

w kontekście walki o edukację, w pierwszych jej etapach, tj. w latach 1858–1917. Postawione pytania badawcze dotyczą motywacji do walki, jej metod i osiągniętych rezultatów, wkładu poszczególnych nurtów ruchu kobiecego oraz wpływu bieżącej polityki na sytuację edukacji kobiet. W celu wyjaśnienia tych kwestii przeprowadzona została analiza dostępnych aktów prawnych i innych materiałów źródłowych z tamtego okresu. Na podstawie zebranego materiału źródłowego oraz wykorzystanej literatury przedmiotu, u większości autorów rosyjskich, dokonano syntezy najważniejszych w ocenie badaczy faktów, tak by móc przywołać w sposób chronologiczny istotne wydarzenia dla rozwoju edukacji kobiecej w Rosji oraz koncepcję samej walki o dostęp do edukacji. Tym samym artykuł przybrał układ chronologiczno-problemowy.

Ruchy kobiece w Rosji

Najczęściej za początek ruchów kobiecych w Rosji przyjmuje się działania z lat 50. XIX w., choć grunt przygotowało poprzednie stulecie, gdy przez większość czasu krajem rządziły kobiety – Katarzyna I, Elżbieta i Katarzyna II, co miało znaczenie dla postrzegania pozycji kobiet.

XIX-wieczna Rosja stała się sceną działania szeregu ruchów społecznych, definiowanych przez Pawła Sztompkę jako „luźno zorganizowane zbiorowości działające wspólnie w niezinstytucjonalizowany sposób w celu wytworzenia zmiany w tym społeczeństwie”¹³. Niewątpliwie ruchy kobiece można do nich zaliczyć, gdyż nie tylko odpowiadały tej definicji, ale też spełniały dodatkowe warunki wskazane przez socjologów, stanowiąc działalność grup społecznych, a nie państwa czy jego organów, posiadającą przy tym ideologiczne zaplecze, mobilizujące do podejmowania działań. Ponadto reprezentowały typ ruchów reformatorskich, zmierzających do poprawy ważnych dziedzin życia społecznego oraz postępowych – zorientowanych na przyszłość¹⁴. Jan Szczepański uważa, że w ruchu reformatorskim, jakim był ruch emancypacji kobiet, występowały niekiedy elementy charakterystyczne dla ruchu rewolucyjnego.

¹³ Paweł Sztompka, *Socjologia zmian społecznych*, (Kraków: Znak, 2005), 256.

¹⁴ Ibidem, 261–262; Wojciech Modzelewski, „Z problematyki teorii ruchów społecznych”, *Studia Nauk Politycznych*, t. 1, 1976, 50–67.

go¹⁵. Można do nich zaliczyć stan niepokoju i niezadowolenia, który dotyczył ważnych spraw życiowych kobiet, co wytworzyło silne motywy skłaniające do przystąpienia do niego wielu kobiet pochodzących z różnych klas społecznych, jak też to, że ruch ten mobilizował większą energię społeczną w celu przeprowadzenia zmian¹⁶.

Pierwsza faza rozwoju ruchu kobiecego w Rosji – w drugiej połowie lat 50. XIX w. – to okres dyskusji, definiowania „kwestii kobiecej”, wskazywania problemów. Ich źródło dostrzegano zarówno w polityce władz, jak i kształcie systemu społecznego. Trzeba zaznaczyć, że praw kobiet jako pierwsi domagali się w Rosji mężczyźni, przy czym zwolennicy poszerzenia dostępu kobiet do edukacji nie stanowili jednolitej politycznie grupy, ale prezentowali szerokie spektrum – od przedstawicieli administracji carskiej po uczestników ruchów rewolucyjnych. Także typowe ruchy kobiece w Cesarstwie Rosyjskim, w przeciwieństwie do Zachodu, nie odcinały się od mężczyzn, wręcz przeciwnie – starały się pozyskać ich wsparcie¹⁷.

Walczące o swe prawa kobiety tworzyły szereg środowisk, dlatego analizując problem, używa się liczby mnogiej, pisząc o ruchach kobiecych. Do końca XIX w. zazwyczaj nie były one w żaden sposób sformalizowane, ośrodkami je skupiającymi były zagraniczne uniwersytety, krajowe placówki edukacyjne, redakcje czasopism, a często intelektualno-polityczne ruchy, dotąd „męskie”, do których kobiety przystawały. W większości reprezentowały one wyższe warstwy społeczeństwa – szlachtę, inteligencję, były wśród nich mieszcanki. Jednak walcząc o dostęp do szkolnictwa wyższego, miały na uwadze nie tylko własne kariery, ale i dobro ludu. Puszkariewa pisze, że kierowały nimi: „wzrost poczucia godności osobistej, dążenie do intelektualnej niezależności, zainteresowanie sprawami społecznymi, pragnienie służenia narodowi, a tym samym umacniania szacunku społecznego dla kobiet”¹⁸.

W literaturze poświęconej ruchowi praw kobiet w Rosji w jego wczesnym etapie wyróżnia się trzy podstawowe nurty polityczne: wczesny feminizm („nowe kobiety”), nihilizm i nurt radykalny¹⁹. Pod

¹⁵ Jan Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972), 524.

¹⁶ Na podstawie cech charakterystycznych dla ruchu rewolucyjnego, jakie wymienia Jan Szczepański; Jan Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, 528.

¹⁷ Julita Biniewska, *Narodziny i rozwój*, 418.

¹⁸ Natalia Puszkariewa, „U źródeł rosyjskiego feminizmu”, 229.

¹⁹ Por. Richard Stites, *The Women's Liberation*; Irina Jukina, *Russkij feminizm*.

koniec XIX w. i na początku XX w. walkę o prawa kobiet prowadziły liberalne feministki i socjalistki.

„Nowe kobiety”, jak same o sobie mówiły (zwane też „szestnastolatniczkami” od dekady ich wzmożonej aktywności, dla konserwatystów były z kolei „progresistkami”), odwoływały się do wzorców zachodnich, czytały George Sand. Były umiarkowanie liberalne w swych poglądach, szukały rozwiązań „kwestii kobiecej” w ramach istniejącego systemu społeczno-politycznego. Dążyły do stopniowych reform, stosując metody legalne i pokojowe. Postawiły na samokształcenie, zrozumienie problemów swojej płci i uświadamianie społeczeństwa. „Nowe kobiety” spotykały się w salonach i z entuzjazmem podejmowały działania charytatywne i samopomocowe. Kwestia dostępu kobiet do edukacji, postrzegana jako podstawa poprawy pozycji ekonomicznej, była w centrum ich uwagi. Pisały petycje w tej sprawie, zbierały podpisy pod nimi, przygotowywały teksty do gazet i wystąpienia publiczne, ale też gromadziły fundusze i na własną rękę próbowały organizować nauczanie dziewcząt. Ich działania przypominały więc ówczesne ruchy feministyczne na Zachodzie. Podkreślić jednak trzeba, że w przeciwieństwie do nich podejmowały ryzyko polityczne, choć starały się dystansować od walki politycznej²⁰. Opisany ruch przyciągał najaktywniejsze kobiety do lat 70., zanim z całą mocą zaczęły działać nurty rewolucyjne, do których część z nich przeszła. W odpowiedzi z pierwotnego ruchu kobiecego wyłonił się prawdziwy ruch feministyczny²¹.

Rosyjskie kobiety przyciągał też ruch nihilistów, jak nazywano tu inteligentów żywiących pogardę dla wszelkiej tradycji i ceremoniału, krytykujących „jałowość życia”, odrzucających system wartości związany ze strukturami społeczno-politycznymi i kulturowymi caratu²². Nihilizm był doktryną osobistej emancypacji, a wolność kobiet uznawana była za warunek konieczny przebudowy społeczeństwa. Odrzucając religię, nihilizm głosił światopogląd materialistyczny, postulując kształcenie wszystkich w zakresie nauk przyrodniczych²³. Nihilistki, choć dystansowały się od feministek, nazywając je ironicznie „arystokratkami” i oskarżając o hipo-

²⁰ Richard Stites, *The Women's Liberation*, 64.

²¹ Jan Ratuszniak, „Świat kobiet, tak jak świat mężczyzn, jest podzielony na dwa obozy”: Aleksandra Kollontaj wobec ruchu feministycznego na początku XX w., *Piotrkowskie Zeszyty Historyczne*, t. 15, 2014, 61.

²² Zob. szerzej: Mieczysław Smoleń, *Rosyjska inteligencja*, 74.

²³ Irina Jukina, *Russkij feminizm*, 130–133.

kryzje, bywały z nimi myłone, gdyż podejmowały podobne działania i nawet nosiły się w podobny sposób (krótkie włosy, proste suknie bez krynolin i ozdób)²⁴.

Ostatnią grupę stanowiły „radykałki”, czyli uczestniczki ruchów rewolucyjnych (udział kobiet w ugrupowaniach lewicowych sięgał 20%²⁵). Zainspirowane Marksem i Engelsem dążyły do wyzwolenia ludu, a emancypacja kobiet wpisywała się w ten cel. Jak pisze Jukina, „Rewolucyjne środowisko jako jedyne traktowało kobiety jako równe sobie, dając im możliwość samorealizacji w ramach postawionych zadań”²⁶. Lekcewały życie osobiste, często rezygnowały z posiadania rodziny²⁷. Krytykowały feministki, nazywając je „burżujkami”, zarzucając, że walczą o „udostępnienie przywilejów, którymi dotychczas dysponowali mężczyźni, jednak to robotnice realizują wspólny, proletariacki cel” – jak mówiła socjalistka (a później komunistka) Aleksandra Kołontaj²⁸. Główna ich uwaga skupiona była na prawach politycznych i gospodarczych kobiet, sprawy edukacji, zwłaszcza wyższych szczebli, były na dalekim planie²⁹.

Walka o dostęp kobiet do edukacji

Do połowy wieku XVIII nie było w Rosji stałych zakładów oświatowych, przeznaczonych do kształcenia dziewcząt. Jedyne córki szlachty były edukowane przez guwernantki, bony, nauczycieli domowych. Dopiero w połowie XVIII w. zaczęły powstawać koedukacyjne szkoły ludowe³⁰. Wyrazem postępu było utworzenie przez Katarzynę II, zafascynowaną ideami oświecenia i pragnącą wprowadzić Rosję w krąg cywilizacji zachodniej, Instytutów Panien Szlacheckich (Błagorodnych Diewic), zamkniętych placówek z dość bogatym programem nauczania, w zakresie wykształcenia ogólnego zbliżonym do męskich gimnazjów³¹. W sumie powstało ich 30. War-

²⁴ Mieczysław Smoleń, *Rosyjska inteligencja*, 75; Richard Stites, *The Women's Liberation*, 65.

²⁵ Jan Ratuszniak, „Świat kobiet”, 61.

²⁶ Cyt. za: ibidem, 64.

²⁷ Irina Jukina, *Russkij fieminizm*, 142.

²⁸ Aleksandra Kołontaj była także komisarzem ludowym ds. opieki społecznej oraz pierwszą w świecie kobietą minister i ambasador.

²⁹ Ibidem, 229–230.

³⁰ Ewa Kula, „W 240. Rocznice”, 79.

³¹ W Instytucie Smolnym edukacja trwała aż dwanaście lat. W Białymstoku tylko sześć i obejmowała naukę języka rosyjskiego, francuskiego, niemieckiego i polskiego, historii, geografii, matematyki, przyrody, kaligrafii, rysunków, tańca, śpiewu i robót ręcznych.

to podkreślić, że była to pierwsza taka inicjatywa w Europie. Choć szeroko znane i otoczone opieką państwa, instytucje obejmowały nauką niewielką liczbę uczennic, np. w Instytucie Smolnym w Petersburgu jednocześnie mogło się kształcić 200 dziewcząt, ale przez 30 lat istnienia instytucji pełny kurs ukończyło ich jedynie 810³².

Ów ograniczony system edukacji nie wyposażał kobiet w wiedzę niezbędną do życia i aktywności społecznej. Uczono je języka francuskiego, gry na fortepianie w celu uprzyjemnienia współmałżonkowi czasu oraz wykonywania niektórych prac z zakresu gospodarstwa domowego, takich jak np. robienie portfeli na drutach³³.

Dopiero w latach 40. XIX w. zaczęły coraz liczniej powstawać komercyjne szkoły dla pań w Petersburgu i Moskwie³⁴. W 1845 r. powołano Radę Główną Szkół Żeńskich, która m.in. rozpatrywała plany i programy szkół. Zgodnie z programem kształcenia, opracowanym w 1852 r., szkoły żeńskie podzielono na cztery kategorie. Instytut Smolny zaliczony został do zakładów kształcących I kategorii, co oznaczało, że przywiązywano tam większą wagę do kształcenia humanistycznego, a w zakładach niższych kategorii zwracano uwagę na przygotowanie panien do zdobycia umiejętności praktycznych³⁵.

Pierwszy etap walki o szerszy dostęp kobiet do edukacji w Rosji objął lata 1858–1868³⁶ i został zapoczątkowany w okresie reform Aleksandra II, który po klęsce w wojnie krymskiej (1853–1856) podjął próby wszechstronnej modernizacji państwa i społeczeństwa³⁷. Włączenie do dyskusji „kwestii kobiecej” miało związek z samą wojną – stworzenie służby sanitariuszek, która pozwoliła kobietom działać dla dobra innych, rozpoczęło proces tzw. samoemancypacji i ujawniło potrzebę ich fachowego przygotowania³⁸. Dyskusja prowadzona była głównie na łamach prasy (kobiecej i nie tylko) i książek, z udziałem kobiet i mężczyzn. Przedstawiciele ru-

³² Joseph Laurence Black, „Educating Women in Eighteenth-Century Russia: Myths and Realities”, *Canadian Slavonic Papers*, Vol. 12, 1978, 30; Stanisław Kot, *Historia wychowania*, t. 2, (Warszawa: Żak, 1994), 206.

³³ Larisa Kołos, „Żenskoje oswoboditelnoje”, 281.

³⁴ Julita Biniewska, *Narodziny i rozwój*, 416.

³⁵ Ewa Kula, „W 240. rocznicę”, 81.

³⁶ Irina Jukina, „Wsierossijskije ženskije sjezdy kak toczki rosta fieministskogo dwiżeniya w Rossii”, <https://cyberleninka.ru/article/n/vserossiyskie-zhenskie-sezdy-kak-tochki-rosta-feministskogo-dvizeniya-v-rossii/viewer> [dostęp: 30.09.2020].

³⁷ Por. Andrzej Andrusiewicz, *Cywilizacja rosyjska*, t. 2, 323–339.

³⁸ Richard Stites, *The Women's Liberation*, 30.

chu skupiali się głównie na problemach edukacji i zatrudnienia³⁹. Wynikało to z tego, że brak wykształcenia stawiał kobietę w zależnej, podrzędnej pozycji. W patriarchalnym państwie carskim kobietom, nawet z uprzywilejowanych klas społecznych, nie przysługiwały żadne prawa ani wolności obywatelskie⁴⁰. Kobiety nie mogły o sobie decydować, a naukę mogły rozpocząć tylko za zgodą ojca lub męża⁴¹. Prawo nakazywało żonie „nieograniczone posłuszeństwo” mężowi. Mogła ona otrzymać oddzielny paszport tylko za jego zgodą⁴².

Walka o prawa rosyjskich kobiet miała trwać długo, a rozszerzanie dostępu do szkół nie następowało systematycznie, okresy progresu, zastoju i regresu przeplatały się, o sytuacji w danym momencie decydowała nie tyle presja społeczna, co nastawienie aktualnego władcy i bieżąca sytuacja polityczna.

W latach 50. potrzebę stworzenia systemu edukacji dziewcząt dostrzegali zarówno uczestnicy ówczesnych ruchów społecznych, jak i carska administracja. W 1856 r. minister oświaty Abram S. Norow w swoim raporcie z 5 marca 1856 r. sformułował główne zadania dla kierownictwa resortu i rozwoju edukacji w kraju oraz kierunki rozwoju kobiecego szkolnictwa średniego⁴³. Zaznaczył w nim, jak wielkie znaczenie ma dla społeczeństwa edukacja kobiet i ich wpływ na „wszelkiego rodzaju poprawę moralności rodzinnej i ogólnej świadomości obywatelskiej”⁴⁴. „Kobiety mają potężny i nieodparty wpływ, a to zależy od ich wykształcenia, w związku z czym utworzenie otwartych szkół dla dziewcząt w miastach prowincjo-

³⁹ Jelena Danilewicz, „Za 1917-1918-je gody oni sumieli dobit'sia mnogich garantij i swobodkina”, *Jeżenedielnik, Argumenty i Fakty*, nr 10, 9.03.2017, http://www.spb.aif.ru/politic/situation/vsyo_zavarili_domohozayaki_kak_zhenshchiny_stali_predvestnicami_revoljucii [dostęp: 22.09.2020].

⁴⁰ Manifest „O wsiemilostiwiejszem darowanii kriepostnym ludiam praw sostojanija swobodnych sielskich obywatielej i ob ustrojstwie ich byta”, 19.02.1861, 100 głównych dokumentow rosijskoj istorii, Rossijskoje wojenno-istoriczeskoje obszczestwo, <https://doc.histrf.ru/19/manifest-o-vsemilostiveyschem-darovanii-krepostnym-lyudyam-prav-sostoyaniya-svobodnykh-selskikh-obyva/> [dostęp: 17.11.2020].

⁴¹ Łarisa Kołos, „Żenskoje oswoboditelnoje”, 280.

⁴² Andriej Kurajew, „Intielligencyja i ženskij wopros wrossii w konce xix — naczale xx w.”, *Intielligencyja i mir*, nr 1, 2020, 63.

⁴³ Kamil Alimowicz Ablazow, „A. S. Norow: wo glawie rossijskiego proswieszczenija włast”, *Vlast*, nr 2, 2018, 80.

⁴⁴ Wsiepoddanniejszy доклад o mierach i priedpołożenijachpo ustrojstwu sistemy narodnogo obrazowania. Sbornik postanowlenijpo Ministierstwu narodnogo proswieszczenija, SPB, t. 3, 1876, Stłb. 78. Kobiety zostały nazwane przez Nikołaja Pirogowa „głównymi architektami społeczeństwa”. Nikołaj Pirogow, „Woprosy żyzni”, *Morskoj sbornik*, nr 9, 1856, 559–597

nalnych i powiatowych, a nawet w dużych wioskach byłoby największym dobrodziejstwem dla ojczyzny⁴⁵. Car poparł tę inicjatywę i zlecił pracę nad siecią szkół kobiecych w miastach imperium.

Pierwszym ważnym krokiem było wydanie 30 maja 1858 r. przepisów dotyczących szkół dla kobiet przez departament Ministerstwa Oświecenia Publicznego (Położenije o żeńskich ucziliszczach wiadomstwa Ministierstwa Narodnogo Proswieszczenija). Zostały one opublikowane 10 maja 1860 r. Zgodnie z nimi miały powstać w miastach prowincjonalnych i powiatowych szkoły dla kobiet I stopnia (6-letnie, odpowiednik gimnazjów) i II stopnia (3-letnie, progimnazja), w których mogły uczyć się dziewczęta pochodzące ze wszystkich warstw społecznych, choć w praktyce oznaczało to mieszkanki miast⁴⁶. Szkoły miały zapewnić uczennicom „tę religijną, moralną i umysłową edukację, jakiej wymaga się od każdej kobiety, a zwłaszcza przyszłych matek”, ale program nauczania był wystarczająco szeroki jak na tamte czasy: religia, język rosyjski, arytmetyka, geometria, fizyka, geografia, historia naturalna, historia, rysunek, szycie oraz opcje nowoczesnych języków, muzyki i tańca. Do 1870 r. uruchomiono około 150 szkół z 10 tys. uczennic, a w połowie lat 70. naukę w publicznych szkołach średnich pobierało ich 27 tys. Ze względu na niedofinansowanie poziom nauki nie był wysoki i nie zaspokajał ambicji zdolnych dziewcząt, które pragnęły uczyć się dalej⁴⁷.

Kolejnym po wojnie krymskiej wydarzeniem, zwiększającym determinację kobiet z wyższych klas do walki o dostęp do szkolnictwa wyższego, była reforma włościańska z 1861 r. Jej wpływ był wieloaspektowy. Po pierwsze, skurczenie się dochodów szlachty uzyskiwanych dzięki pańszczyźnie skłaniało kobiety do podejmowania pracy zarobkowej, a wykształcenie bardzo to ułatwiało. Po drugie, pojawiło się przekonanie o nadchodzącej głębokiej zmianie społecznej, co ośmielało do walki o zwiększenie roli

⁴⁵ Nadieżda Konstantinowna Martynienko, „Obszczestwiennyje inicjatywy żeńskiego obrazowania kak faktor istitucyjalizacji graždanskogo obszczestwa w Rossii w konce XIX – naczale XX wiekow”, <https://cyberleninka.ru/article/n/obschestvennyje-initsiativy-zhenskogo-obrazovaniya-kak-faktor-istitutsializatsii-grazhdanskogo-obschestva-v-rossii-v-kontse-xix-nachale-xx-vekov> [dostęp: 30.09.2020].

⁴⁶ Nina Dmitrijewa, „Process formirowanija sistemy żeńskiego obrazowania w Rossii w XIX wiekie kak obiekt istoriczeskogo issledowanija”, *Obszczestwiennyje i Gumanitarnyje Nauki*, 108, [https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/29\(65\)/dmitriyeva_29_65_107_110.pdf](https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/29(65)/dmitriyeva_29_65_107_110.pdf) [dostęp: 1.10.2020].

⁴⁷ Richard Stites, *The Women's Liberation*, 51–52.

kobiet⁴⁸. Po trzeciej, emancypujący się chłopcy potrzebowali nauczania, opieki medycznej, a w tym patriotycznie nastawione Rosjanki widziały swą misję⁴⁹.

Feministki zaangażowały się w tworzenie szkół niedzielnych, bezpłatnych szkół dla dorosłych, których głównym zadaniem było wykorzenienie analfabetyzmu i wyposażenie kobiet w niezbędną wiedzę praktyczną. Dawały one także wykształconym i bogatym kobietom szansę na coś więcej niż tylko organizowanie i finansowanie tych szkół. Mogły one też w nich uczyć⁵⁰.

Otwarcie w Petersburgu w 1859 r. pierwszej szkoły niedzielnej dla kobiet zostało uznane za wkład w sprawę ich wyzwolenia⁵¹. W krótkim czasie, bo od 1859 do 1862 r., w Rosji ruch ten nabral szerokiego zasięgu. Pod koniec 1860 r. w Sankt Petersburgu działały już 23 szkoły niedzielne. Powstały one także w Jekaterynosławiu i w Białym Kościele (gubernia kijowska). W 1861 r. – w Moskwie, Mohylewie, Kazaniu, Riazaniu, Archangielsku, Odessie, Elizawetgradzie, Połtawie, Carskim Siole, Kronsztadzie, Narwie, Nowogrodzie, Starej Rusi, Waldaku, Pietrozawodsku, Pskowie, Witebsku⁵². Natomiast w 1862 r. zostały otwarte szkoły niedzielne w Charkowie, Kijowie, Kazaniu, Odessie i innych miastach⁵³.

W odpowiedzi na liczne petycje w sprawie otwarcia szkół napływające ze wszystkich guberni Minister Spraw Wewnętrznych nakazał wszystkie te oświadczenia zatwierdzić i poinformował gubernatorów, że „nie ma już potrzeby wchodzenia do ministerstwa z prezentacją nowych szkół, ale wystarczy tylko zawiadomić mi-

⁴⁸ Ibidem, 49.

⁴⁹ Zmiana położenia chłopów na skutek zniesienia poddaństwa i uzyskania wolności osobistej, co oznaczało m.in. prawo posyłania dzieci do szkoły bez pytania o zgodę, pociągnęła za sobą rozwój koedukacyjnego szkolnictwa ludowego. Jego organizację unormowało zarządzenie z 1874 r. Na nauczanie elementarne składała się nauka religii, języka rosyjskiego, arytmetyki i śpiewu. Prawo zakładania takich szkół uzyskało duchowieństwo, dzięki czemu na przełomie stuleci szkoły parafialne stanowiły 45% rosyjskich szkół ludowych. Poza tym istniały wiejskie szkoły ludowe utrzymywane przez samych chłopów, tzw. szkoły gramoty. Według danych ze spisy powszechnego w cesarstwie z 1897 r. czytać i pisać potrafiło 39% mężczyzn (powyżej 9. roku życia) i 17% kobiet – Ludwik Bazylow, *Dzieje Rosji 1801–1917*, (Warszawa: PWN, 1970), 251, 516; Nikołaj Gonczarow, *Szkoła i wychowanie*, 635.

⁵⁰ Łarysa Kolos, „Żenskoje oswoboditielnoje”, 281.

⁵¹ Galina Aleksiejewna Jelnikowa, „Stanowlenije i razwitije fieminizma w Rossii: K istorii woprosa, obszczestwiennyje nauki”, *Priloženije*, nr 12, 2003, 2.

⁵² Władimir Stasow, *Nadieżda Wasiljewna Stasowa, Wospominanija i oczerki*, (S.-Pietierburg: Tipografiia M. Mierkuszewa, 1899), R.III.IV.

⁵³ Żjenskij alians, „Oczerk Jeléna Tonczu”, <http://womens-alliance.ru/stati-o-zhenshchinah-muzej-zhenshchin/> [dostęp: 10.09.2020].

nisterstwo o szkołach, które są otwierane za zgodą administracji okręgu oświatowego”. Jednocześnie Ministerstwo Oświecenia Publicznego, „sympatyzując z dobrym celem szkółek niedzielnych, tak ważnym dla wychowania klasy robotniczej i rzemieślniczej”, umożliwiło ich prowadzenie w budynkach placówek oświatowych⁵⁴.

W 1864 r. ukazały się w ramach reformy edukacji przepisy o szkołach elementarnych i średnich, które obowiązywały do 1874 r., a statut dotyczący gimnazjów – do 1871 r. W art. 6 zagwarantowano wszystkim dzieciom prawo do przyjęcia do szkoły niezależnie od pochodzenia i wyznania. W przepisach znalazł się także zapis odnoszący się do szkółek niedzielnych, zgodnie z którym zostały one zaliczone do publicznych szkół elementarnych niezależnie od tego, czy zostały założone przez rząd, czy przez społeczności miejskie i wiejskie albo osoby prywatne. Miały one za zadanie edukować dzieci rzemieślników i robotników obu płci, które nie mogły kształcić się w normalnym trybie⁵⁵.

Jak podawał Nikołaj Gonczarow, w 1864 r. dziewczęta stanowiły 1/3 wszystkich uczniów szkół średnich w cesarstwie. W 284 placówkach naukę pobierało 75 tys. uczennic, jedna uczennica przypadała na 2200 mieszkańców⁵⁶. Wśród uczniów szkół ludowych dziewczęta stanowiły tylko 1/4 (nieco ponad 1 mln uczennic). W przededniu wybuchu I wojny istniało 900 gimnazjów żeńskich i 88 3-letnich progimnazjów⁵⁷.

Ruch na rzecz dostępu kobiet do szkół wyższych

W 1868 r. rozpoczął się nowy etap w rozwoju ruchu feministycznego, gdy jednym z pierwszoplanowych postulatów stała się możliwość kształcenia kobiet na poziomie wyższym. Kobiety w Rosji nie miały prawa studiowania na wyższych uczelniach, ale za czasów Aleksandra II i ministra Norowa przywrócono na uniwersytetach zwyczaj dopuszczania na zajęcia wolnych słuchaczy. Dzięki temu w audytoriach pojawiły się kobiety, budząc początkowo wiel-

⁵⁴ Władimir Stasow, *Nadzieźda Wasiljewna Stasowa*, R.III.IV.

⁵⁵ Położenije o naczalnych narodnych ucziliszczach 14 ijula 1864 g., Zakony Rossijskoj imperii. Sobranije 2. T. 39. SPB, 1867. Otdelenije 2, nr 41472, 167–179, <http://xn--e1aaej-menocq.xn--p1ai/node/13686> [dostęp: 1.09.2020].

⁵⁶ Nikołaj Gonczarow, *Szkola i wychowanie*, 640.

⁵⁷ Ludwik Bazylow, *Dzieje Rosji*, 518.

ką sensacją. Włączały się też do dysput politycznych, co w atmosferze napięcia wywołanego m.in. przez powstanie styczniowe na ziemiach polskich skłoniło administrację carską do szybkiego ponownego zaostrzenia kursu. Generalny statut uniwersytetu z 1863 r. (Obszczij Uniwersitietskij Ustaw)⁵⁸ zakazywał przyjmowania kobiet w poczet studentów⁵⁹. „Rewolucjonistki w krynolinach”, jak nazwał studentki Mikołaj Milutin, zostały z uczelni usunięte⁶⁰. Szkolnictwo wyższe stało się prawnie wyłącznie męskim przywilejem.

Odpowiedzią na to działanie było wyłonienie się dwóch strategii. Pierwsza – kosztowna i często trudna z przyczyn osobistych, ale dość prosta organizacyjnie – to wyjazdy na studia do Europy Zachodniej. Druga – wymagająca współpracy wielu osób – to tworzenie w kraju kursów dla kobiet, dających wiedzę i nadzieję na uzyskanie kiedyś uprawnień zawodowych.

Rosjanki najczęściej wyjeżdżały na studia do Zurychu w Szwajcarii, ponieważ tamtejsze władze uniwersyteckie przyjmowały kobiety bez egzaminów wstępnych i świadectw gimnazjalnych, ale też do Berna, Genewy, Lipska, Heidelbergu itd.⁶¹ Najchętniej zgłębiały nauki przyrodnicze i medycynę lub nauki humanistyczne. W latach 1864–1972 studiowały w Zurychu 203 kobiety, w tym 148 Rosjank (a do 1890 r. wyjechało na studia zagraniczne 500–700 kobiet z Rosji). Obawiając się ich kontaktów z rewolucjonistami, w 1873 r. rosyjski rząd nakazał powrót do kraju wszystkim studentkom z Zurychu. Grożono im zakazem nauki i pracy w kraju, starano się skompromitować, insynuując, że studiują medycynę, aby móc nawzajem dokonywać aborcji. Część z nich, rozgoryczona, faktycznie wróciła do Rosji, przyłączając się do ruchów rewolucyjnych, zwłaszcza „Woli Ludu”. Jednocześnie jednak konsekwencją ich rezygnacji ze studiów zagranicznych było tworzenie tzw. wyższych kursów kobiecych w Petersburgu, Moskwie i innych dużych miastach imperium⁶².

⁵⁸ Za panowania Aleksandra II w 1863 r. został opublikowany nowy statut generalny dla uniwersytetów rosyjskich, Izdan uniwersitietskij ustaw 1835 g., Priezidentskaja biblioteka, <https://www.prlib.ru/history/619442> [dostęp: 26.03.2023].

⁵⁹ Jelena Kuz'minowa, Siergiej Kryłow, „Wysszeje ženskoje obrazowanije w Sibiri w naczale XX wieka”, *Woprosy obrazowania*, nr 3, 2006, 123.

⁶⁰ Richard Stites, *The Women's Liberation*, 52.

⁶¹ Ruth Ann Dudgeon, „The Forgotten Minority: Women Students in Imperial Russia”, *Russian History*, Vol. 9, 1982, 5.

⁶² Ann Hibner Koblitz, „Science, Women, and the Russian Intelligentsia: The Generation of the 1860s”, *Isis*, Vol. 79, No. 2, 1988, 213–222.

Kampanię w tej sprawie zainicjowała dziennikarka Eugenia Konradi. Wraz z jedną z liderek ruchu, Mariją Trubnikową⁶³, setką kobiet pochodzenia szlacheckiego oraz profesorami z Sankt Petersburga złożyła petycję do administracji Uniwersytetu Petersburskiego z prośbą o rozpoczęcie negocjacji z Ministerstwem Oświecenia w sprawie utworzenia specjalnych kursów na uczelni, w których będą mogły uczestniczyć kobiety, na wzór amerykańskiego Vassar College w Nowym Jorku. Pod petycją w sprawie utworzenia takich kursów przy Uniwersytecie Petersburskim podpisało się 400 osób. Feministki włączyły do swojej akcji nihilistki i radykałki, co jednak zaszkodziło przedsięwzięciu, gdyż skojarzyło je z ruchami i osobami uznanymi za niebezpieczne. Propozycja ta została odrzucona pod pretekstem braku wymaganego przygotowania kobiet do tego, by studiować. Dopiero 29 stycznia 1869 r. zostało wydane rozporządzenie przez Ministerstwo Oświecenia, na mocy którego otworzono w Sankt Petersburgu uniwersyteckie kursy z przedmiotami historyczno-filozoficznymi i fizyczno-matematycznymi, ale w formie publicznych wykładów, zarówno dla mężczyzn, jak i kobiet⁶⁴. Nazwane zostały one Kursami Włodzimierzowskimi (miały siedzibę niedaleko cerkwi św. Władimira). Zainteresowanie kursami zadziwiło same feministki – na wykłady przychodziły tłumy, tylko w pierwszym roku – 700 kobiet⁶⁵.

Za pierwszą prawdziwą wyższą uczelnię dla kobiet w Rosji Stites uznaje uruchomione w 1872 r. Wyższe Kursy Żeńskie w Moskwie z programem odpowiadającym zachodnim kolegiom sztuk wyzwolonych. Pomimo zgody ministerialnej dotacje rządowe były

⁶³ Marija Wasiljewna Trubnikowa to jedna z organizatorek ruchu kobiecego w Rosji. Na przełomie lat 50. i 60. XIX w. stała na czele ruchu feministycznego w Rosji, tworząc krąg szlachcianek o liberalnych poglądach i wyznawców ideałów feministycznych. W tych latach szczególnie zbliżyła się do N.W. Stasowej i A.P. Filosofowej. W latach 1858–1859 wraz z nimi i innymi podobnie myślącymi kobietami założyła Towarzystwo Dostarczania Tanich Mieszkań i innych Świadczeń Mieszkańcom Sankt Petersburga w Potrzebie i została jego pierwszą prezeską. W latach 1867–1868 stała na czele grupy pasjonatów, którzy poruszali publiczną kwestię szkolnictwa wyższego kobiet. Korespondowała z wysokimi urzędnikami i pokonywała biurokratyczne przeszkody na drodze do zapewnienia Rosjankom dostępu do szkolnictwa wyższego. Efektem jej starań było zorganizowanie w 1869 r. bezpłatnych wieczorowych publicznych wykładów dla kobiet. Dimitrij Sjewjerjuchin, *Trubnikowa (urozd. Iwaszjewa) Marija Wasiljewna*, <http://www.encspb.ru/object/2855755651?lc=ru> [dostęp: 1.09.2020].

⁶⁴ Richard Stites, *The Women's Liberation*, 76; Wysszyje żeńskie kursy w S.-Pietierburgie: Kratkaja istoriczeskaja zapiska, 1878-1903 gg. Trietje izd. – SPB.: Tip. Imp. Akad. nauk, 1903, 5, <http://www.library.spbu.ru/> [dostęp: 10.11.2020].

⁶⁵ Richard Stites, *The Women's Liberation*, 77.

niewielkie i uczelnia utrzymywała się głównie z donacji prywatnych feministek i innych filantropów⁶⁶. Jako że kursy te nie przetrwały, częściej wskazuje się, że na to miano zasługuje dopiero inicjatywa z 1878 r., gdy 20 września (2 października) 1878 r. w Sankt Petersburgu w budynku Gimnazjum Aleksandra przy ulicy Gorochowaja odbyło się uroczyste otwarcie Wyższych Kursów Kobiecth. Pierwszym dyrektorem kursów był historyk K.N. Bestużew-Rimin. Na jego cześć kursy otrzymały nieoficjalną nazwę „Bestużewskie”⁶⁷. Uczono tu na Wydziale Humanistycznym i Przyrodniczym, m.in. filozofii, pedagogiki, matematyki, chemii, a zajęcia prowadzone były na kształt uniwersyteckich⁶⁸.

Kalendarium powoływania do życia Wyższych Kursów dla Kobiet

1869 r. – w Petersburgu Minister Edukacji zezwolił na publiczne wykłady – otwarto Kursy Włodzimierzowskie.

1872 r. – w Wojskowej Akademii Medycznej w Sankt Petersburgu rozpoczęły się kursy medyczne dla kobiet.

1872 r. – w Moskwie powstały na zasadzie dobrowolności Wyższe Kursy Kobiecth pod kierunkiem prof. W.I. Ger’e.

1876 r. – otwarcie Wyższych Kursów dla Kobiecth w Kazaniu pod kierunkiem profesora N.W. Sorokina.

1878 r., 20 września – w Petersburgu otwarto Wyższe Kursy Kobiecth (Bestużewa).

1878 r., 4 października – w Petersburgu pod kierownictwem N.W. Stasowej założono Towarzystwo w celu dostarczania funduszy na Wyższe Kursy dla Kobiecth.

1878 r. – w Kijowie otwarto Wyższe Kursy dla Kobiecth.

1892 r. – A.N. Szabanowa otworzyła pierwszy kobiecy instytut medyczny w Petersburgu.

Rosyjski ruch kobiecy uznał utworzenie kursów za wielki triumf. Petersburskie kursy dla położnych, przekształcone w 1876 r. w Kursy Medycyny Kobiecth, były pierwszymi w Europie żeńskimi kursami medycznymi. Ich wzrastający poziom wkrótce dorównał kształceniu mężczyzn, wielu profesorów nauk ścisłych

⁶⁶ Ibidem, 81–82.

⁶⁷ Призидиентская библиотека, *W Sankt-Pietierburgie odkrylis' wysszyje ženskije kursy biestużewskije*, <https://www.prlib.ru/history/619592> [dostęp: 9.09.2020].

⁶⁸ Julia Biniewska, *Narodziny i rozwój*, 417.

wykładało w obu uczelniach, ale absolwentki nie mogły nazywać się lekarzami aż do 1880 r. Choć kobiety z zasady nie uzyskiwały rang i przywilejów przyznawanych podobnie wykształconym mężczyznom, liczba studentek rosła (ze 145 w 1872 do 2457 w latach 1881–1882⁶⁹), a ich zaangażowanie w postępowe działania budziło niepokój władz. Podobno Aleksander II był przekonany, że w osobie każdej studentki czai się potencjalny zabójca. Udział dwóch kobiet w jego zabójstwie w 1881 r. – choć nie studentek – potwierdził te obawy, co skłoniło do zamknięcia wszystkich wyższych uczelni pod pretekstem ich reorganizacji. Wyjątkiem były szybko uruchomione ponownie Kursy Bestużewskie, teraz skrócone i ograniczone (miały tylko 144 studentek, podczas gdy w 1881 r. – 990) i poddane państwowej kontroli, które przez piętnaście lat były jedynymi w kraju. Kolejne placówki zaczęto uruchamiać dopiero w latach 90.⁷⁰

Brak dotacji powodował niebezpieczeństwo zamknięcia kursów dla kobiet z powodu braku wsparcia finansowego. Dlatego też w 1878 r. Anna Filosofowa⁷¹ i Nadieżda Stasowa⁷² otrzymały zezwolenie na utworzenie Towarzystwa w celu dostarczania środków na Wyższe Kursy Kobiece⁷³.

W *Informatorze o kształceniu zawodowym kobiet w Rosji* opublikowanym w 1898 r. przez Towarzystwo Promocji Zawodo-

⁶⁹ Ruth A. Dudgeon, „The Forgotten Minority”, 7.

⁷⁰ Irina Jukina, *Russkij feminizm*, 187; Ann Hibner Koblitz, *Science, Women*, 224–226.

⁷¹ Anna Pawłowna Filosofowa przez wiele lat była uważana za nieformalną przywódczynię ruchu kobiecego w Rosji; była jedną z założycieli (inicjatorek, organizatorek) praktycznie wszystkich mniej lub bardziej znanych towarzystw kobiecych w Rosji od początku lat 60. XIX w. Jej pozycja społeczna, rozległe kontakty świeckie, rządowe i sądowe zawdzięczała m.in. oficjalnemu stanowisku jej męża, prokuratora wojskowego V.D. Filosofowa. Propagowała i promowała ideę równości kobiet w jej najróżniejszych przejawach; w salonie Anny Pawłownej wiele spraw zostało rozwiązanych prywatnie, które następnie uzyskały aprobatę w biurach urzędników. Filosofowa była ogólnie uznaną liderką w organizacji edukacji kobiet, od pierwszej petycji skierowanej do rektora Uniwersytetu Petersburskiego w sprawie organizacji wykładów dla kobiet, od organizacji Kursów Włodzimierzowskich – po założenie WZHK. Biblioteka biestużewskich kursów, *Anna Pawłowna Filosofowa (1837–1912)*, <http://www.library.spbu.ru/bbk/history/exposition/e2.php> [dostęp: 1.10.2020].

⁷² Nadieżda Wasiljewna Stasowa była działaczką ruchu kobiecego w Rosji. W rewolucyjnych latach 1859–1861 brała udział w organizacji i działalności szkółek niedzielnych. Po opracowaniu wspólnie z M.W. Trubnikową i A.P. Filosofową tzw. żeńskiego triumwiratu od wczesnych lat 60. do połowy lat 90. XIX w. kierowała ruchem kobiecym. Była organizatorką walki o wyższe wykształcenie kobiet, która doprowadziła do otwarcia Kursów Włodzimierzowskich w Petersburgu (1870) i Kursów Bestużewskich (1878). Była ich pierwszą kierowniczką. Z jej inicjatywy powstało przedszkole (jedno z pierwszych w Rosji) oraz Towarzystwo Pomocy Dzieciom (1894). Władimir Stasow, *Nadieżda Wasiljewna Stasowa*.

⁷³ Łarysa Kołos, „Żenskoje oswoboditielnoje”, 282.

wej Edukacji Kobiet znalazła się lista prawie 200 szkół zawodowych, rękodzieła, rzemieślniczych, ekonomicznych, prowadzenia gospodarstwa domowego oraz kroju i szycia. Większość tych szkół ograniczała się do nauczania kobiet tradycyjnych robótek ręcznych z dodatkowym kształceniem, które nie wykraczało poza tok 3-letniego gimnazjum kobiecego. Powstała także pierwsza szkoła handlowa dla kobiet, po której ukończeniu kobiety otrzymywały tytuł urzędnika naukowego. Od 1902 r. działała szkoła farmaceutyczna dla kobiet, w której były szkolone asystentki farmaceutyczne. W Moskwie były prowadzone dwuletnie kursy ginekologiczne oraz masażu i higieny dla położnych⁷⁴.

Od końca XIX w. liberalna inteligencja aktywnie tworzyła kluby kobiece. W rezultacie w dużych miastach Rosji rozwinęła się cała sieć stowarzyszeń kobiecych: zawodowych, edukacyjnych, charytatywnych, wzajemnej pomocy i innych, które ukształtowały strukturę organizacyjną ruchu kobiecego⁷⁵.

Działaczki radykalnego skrzydła kobiecego ruchu, oprócz politycznej, prowadziły zakrojoną na szeroką skalę pracę wychowawczą. Powstały koła uczące pracownice czytać i pisać, koła polityczne dla kobiet zainteresowanych socjalizmem. Kobiety zjednoczyły się, by pomagać sobie nawzajem w samorozwoju. Wygłaszano wykłady z historii, geografii, prowadzono aktywną propagandę polityczną. W pracach organizacji kobiecych ważnym elementem było rozszerzenie szkolnictwa elementarnego wśród kobiet i dziewcząt z niższych warstw społecznych, ich przygotowanie zawodowe, rozwój duchowy i osobowościowy, zapoznanie się z wartościami kulturowymi. Organizacje kobiece działały w interesie różnych grup społecznych. Jednak dla robotnic i wieśniaczek dostęp do wyższego wykształcenia był w rzeczywistości nadal zamknięty⁷⁶.

Ostatnie lata carskiej Rosji

Rok 1905 przyniósł rewolucję lutową i wielkie ożywienie społeczne, także w środowiskach kobiecych. W lutym 1905 r. powstał Związek Równości Kobiet (Sojuz rawnoprawija ženszczin),

⁷⁴ Nadieżda Martynienko, „Obszczestwiennyje inicjatywy”.

⁷⁵ Aleksiej Nikołajewicz Kurajew, „Intelligencyja i ženskij wopros w Rossii w konce XIX-naczale XX w.”, *Intelligencyja i mir*, nr 1, 2020, 66.

⁷⁶ Łarysa Kolos, „Ženskoje oswoboditelnoje”, 283.

założony przez grupę inteligentek związanych Moskiewskimi Kursami Preczistinskimi. Na jego majowym zjeździe równy dostęp do edukacji, obok praw wyborczych, był jednym z głównych tematów dyskusji. Z inicjatywy jego działaczek na przełomie 1905 i 1906 roku zawiązała się Postępowa Partia Kobiet (Żeńska progresiwna partija). Wniosła do Dumy Państwowej projekty nowych ustaw, zrównujących kobiety z mężczyznami m.in w zakresie praw wyborczych, majątkowych i w systemie edukacji. Projekt trafił do Dumy dzień przed jej rozwiązaniem, nie był więc procedowany, ale istniało przeświadczenie, że zostałyby przyjęte⁷⁷.

W sierpniu 1905 r. rosyjskim uniwersytetom nadano autonomię, dzięki czemu, po ponad czterdziestu latach wykluczenia, kobiety ponownie pojawiły się w salach wykładowych, choć miały status wolnych słuchaczek. Pierwszy przyjął je, na wniosek złożony przez Annę Szabanową w imieniu Rosyjskiego Żeńskiego Towarzystwa Dobroczynności, Uniwersytet Petersburski, którego rektorem był wówczas J.J. Borgman, wykładowca Kursów Bestużewskich. Sukces okazał się nietrwały, bo po opadnięciu fali rewolucyjnej Ministerstwo Oświaty najpierw nie dopuściło słuchaczek do egzaminów promocyjnych, a w 1908 r. zakazało przyjmowania kobiet na uniwersytety, zaś przyjęte wcześniej poleciło usunąć. Wolnym słuchaczkom udało się do tego czasu przejść sześciomiesięczny kurs nauczania⁷⁸.

Udało się kobietom uzyskać dostęp do istniejących wyższych uczelni o charakterze zawodowym. W 1906 r. uruchomiono koedukacyjne Wyższe Kursy Handlowe podlegające Ministerstwu Handlu i Przemysłu. Koedukacyjne były także powstałe w następnych latach kursy pedagogiczne w Moskwie i Petersburgu, Instytut Psychoneurologiczny w Sankt Petersburgu (1908) i Szaniawski Uniwersytet Miejski w Moskwie (1908), prywatne kursy uniwersyteckie profesora Rostowcewa w Jurijewie (1907). Liczba kobiet uczących się w placówkach koedukacyjnych w okresie przedrewolucyjnym prawdopodobnie nigdy nie przekroczyła 5 tysięcy. Ustawa z 19 grudnia 1911 r. *de facto* uznawała kursy dla kobiet za odpowiednik uniwersytetów, przyznając absolwentkom prawa i przywileje, z wyjątkiem dostępu do służby państwowej. Pomimo że pierw-

⁷⁷ Irina Jukina, *Russkij fieminizm*, 336, 354–355; Julia Biniewska, *Narodziny i rozwój*, 349, 419–420.

⁷⁸ Grigorij Tiszkin, „Z historii wyższego kształcenia kobiet w Rosji”, *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, t. 23, 1989, 127, 132.

sze pokolenie studentek spotykało się z niezrozumieniem, nieufnością, a nawet odrzuceniem rodzinnym, w latach 1905–1915 liczba kobiecych uczelni wzrosła z ośmiu do ponad trzydziestu, a liczba studentek – z 5,5 tys. do co najmniej 44 tys.⁷⁹

Pierwszy Wszechrosyjski Kongres Kobiet na temat edukacji

W okresie, gdy rewolucja już wygasła (marzec 1907 r.), utworzona została Rosyjska Liga Równości Kobiet (Rossijskaja Liga rawnoprawija ženszczin), której członkinie, porzucając szeroki program polityczny, skupiły swoją uwagę jedynie na prawach wyborczych i edukacji. Sprawy te dyskutowano na Pierwszym Wszechrosyjskim Zjeździe Kobiet (Pierwyj Wsierossijskij ženskij sjezd), który odbył się 10–16 grudnia 1908 r. Zjazd ten zgromadził około tysiąca osób, doszło do spotkania przedstawicielek różnych nurtów, ale feministki i socjalistki nie znalazły wspólnego języka. „Kwestia kobieca – twierdzą feministki – opiera się na pojęciach prawa i sprawiedliwości, ... kwestia kobieca – twierdzą proletariuszki – to zagadnienie bochenka chleba” – podsumowywała rewolucjonistka Aleksandra Kołontaj⁸⁰.

Cztery lata później (26 grudnia 1912 r. – 4 stycznia 1913 r.) Liga zorganizowała Pierwszy Wszechrosyjski Kongres Edukacji Kobiet z udziałem ok. 1000 delegatów, w tym przedstawiciele instytucji edukacyjnych, organizacji kobiecych, kadry nauczycielskiej szkół wyższych i średnich, instytucji edukacyjnych, znanych osobistości świata polityki. W pracach kongresu wzięły udział prawie wszystkie znane feministki. Obrady były prowadzone w ośmiu sekcjach: Szkolnictwo wyższe, Szkolnictwo średnie, Szkolnictwo elementarne, Kształcenie wspólne, Edukacja pozaszkolna, Edukacja artystyczna, Edukacja rolnicza, Kształcenie zawodowe⁸¹.

Edukacja, według organizatorów kongresu, była podstawą równości kobiet oraz zarazem wskaźnikiem poziomu rozwoju społeczeństwa. Kongres miał na celu zidentyfikowanie problemów w edukacji kobiet na wszystkich poziomach i określenie sposobów ich rozwiązania. Delegatki zwróciły uwagę na problem marginaliza-

⁷⁹ Ruth Ann Dudgeon, „The Forgotten Minority”, 2–5; Ludwik Bazylow, *Dzieje Rosji*, 519.

⁸⁰ Jan Ratuszniak, „Świat kobiet”, 66–67.

⁸¹ Irina Jukina, *Russkij feminizm*, 403–404.

cji kobiet w kształceniu wyższym. To, że „kobięcy uniwersytet” został odseparowany od „męskiego”, a rozwój nauki odbywa się tylko na męskim uniwersytecie, sprawia, że kobiety są rzeczywiście odsunięte od działalności naukowej i dlatego problem równości kobiet w edukacji nie został rozwiązany. Zaproponowano także wprowadzenie do wszystkich typów edukacji kobiet powszechnej edukacji prawniczej w celu podniesienia świadomości prawnej kobiet⁸². Kongres uznał brak równego wsparcia rządowego dla żeńskich i męskich szkół średnich i gimnazjów za przeszkodę dla prawdziwej równości płci⁸³.

Kongres zakończył się 4 stycznia 1913 r. Był podsumowaniem dotychczasowych, ponad pięćdziesięcioletnich wysiłków rosyjskich kobiet w walce o dostęp do edukacji. Drugi Kongres miał odbyć się w Moskwie zimą 1914/1915 r., jednak nie doszedł do skutku z powodu wybuchu wojny. Organizacje kobiece zajęły się pomocą wojsku walczącemu na froncie.

Przede wszystkim jednak Wielka Wojna, pogrążająca cesarstwo w kryzysie i będąca impulsem modernizacyjnym, wywołała nową falę zainteresowania feminizmem. Zmieniła się pozycja kobiet w społeczeństwie, zajęły one dotąd męskie stanowiska w przemyśle i usługach. Poszukiwana była praca kobiet z wyższym wykształceniem – lekarek, nauczycielek, specjalistek w dziedzinie agronomii czy inżynierii. Aby zaspokoić tę potrzebę, w 1915 r. Rosjankom przyznano czasowo prawo dostępu do studiów wyższych⁸⁴.

Sytuacja w kraju doprowadziła do rewolucji lutowej, utworzenia Rządu Tymczasowego i abdykacji Mikołaja II. Cesarstwo Rosyjskie przestało istnieć, a w nową epokę w dziejach Rosji kobiety wchodziły z szeroką grupą wykształconych, doświadczonych w walce aktywistek, ze sformułowanymi żądaniami i sporym poparciem społecznym. Dzięki temu wśród pierwszych decyzji nowych władz był kolejny krok w stronę równouprawnienia kobiet – przed rewolucją październikową uzyskały one, jako jedne z pierwszych w świecie, pełne prawa wyborcze⁸⁵. Bolszewicy w 1918 r. wprowadzili zasadę powszechnego dostępu do szkół, także wyższych, oraz koedukacji⁸⁶.

⁸² Irina Jukina, „Wsierossijskije ženskije sjezdy”.

⁸³ Irina Jukina, *Russkij feminizm*, 406.

⁸⁴ *Ibidem*, 410.

⁸⁵ *Ibidem*, 409.

⁸⁶ Nina Gurkina, *Istorija obrazowanija w Rossii (X–XX wieka)*, (Sankt-Pietierburg: Ministerstwo Obrazowanija Rossijskoj Fiedieracyi, 2001), 44.

Zakończenie

Reformy Aleksandra II zainicjowały walkę z nierównością płci w rosyjskim szkolnictwie publicznym⁸⁷. Jednak walka ta była od początku nierówna i trudna. Wynikało to z wielu utartych przekonań o roli kobiety w społeczeństwie rosyjskim. N.W. Stasowa mawiała, że

Historia Rosji udowadnia dokładnie to samo, co dzieje innych narodów europejskich, a mianowicie, że kobieta wcale nie jest gorsza od mężczyzny pod względem zdolności, inteligencji, talentów, energii, inicjatywy; ale jeśli zawsze istniała ogromna różnica w losach i historii mężczyzny z jednej strony, a kobiety z drugiej, to przyczyna tego nie leży w naturze kobiety, ale w zewnętrznych okolicznościach, w przemocy, w ucisku, który miał miejsce przez długie stulecia. Inteligentne, utalentowane, hojne, dalekowzroczne i silne kobiety zawsze były wielkimi ludźmi, ale tylko one były nieustannie miażdżone i oszukiwane⁸⁸.

Kobietom zależało nie tylko na zdobyciu wykształcenia elementarnego czy średniego, ale także wyższego. Walczyły one o równy dostęp do edukacji kobiet ze wszystkich warstw społecznych. Początkowo uzyskały jedynie możliwość uczęszczania na otwarte publiczne wykłady zwane Kursami Włodzimierzowskimi. Następnym krokiem było uruchamianie w miastach uniwersyteckich wyższych kursów specjalnie dla kobiet, które obejmowały tylko wybrane kierunki kształcenia. Nie było to jednak zadowalające, ponieważ „kobięcy uniwersytet” – jak postrzegano kursy – nie był równy „męskiemu”, nie dawał podobnych uprawnień. Co więcej, kursy uniwersyteckie dla kobiet nie były odpowiednio finansowane, co groziło ich zamknięciem, a żeby do tego nie doszło, działaczki ruchu wyzwolenia kobiet tworzyły towarzystwa mające na celu dostarczenie środków na prowadzenie Wyższych Kursów Kobięcych. Kobiety jednoczyły się, aby siebie wspierać i pomagać sobie w samorozwoju. Jednak na tym walka się zakończyła, bowiem jeszcze na początku XX w. w dalszym ciągu nierozwiązana została kwestia równego dostępu kobiet na kursy uniwersyteckie.

Można ocenić, że rosyjskie ruchy kobiece wykazały się nie tylko dużą determinacją, ale i skutecznością. Oddziałując przez

⁸⁷ Olga Szabalina, Gleb Szabalin, „Prawowe regulowanie sfery obrazowania w doriewolucyjnej Rosji”, *Więstnik Marijskiego gosudarstwiennogo uniwersitieta*, t. 2, nr 1 (5), 2016, 99.

⁸⁸ Władimir Stasow, *Nadieżda Wasiljewna Stasowa*, R.II.IV.

dekady na konserwatywne, patriarchalne społeczeństwo, doprowadziły do zmiany jego nastawienia do kwestii kształcenia kobiet. Rosja stała się jednym z pierwszych krajów świata zapewniającym kobietom prawa wyborcze (choć trzeba pamiętać, że ich znaczenie obniżała iluzoryczność wyborów, a równouprawnienie kobiet miało dać bolszewikom przede wszystkim nowe ręce do pracy i dopomóc w głębokiej przebudowie społeczeństwa). Trwająca dziesięciolecia walka ruchów kobiecych o dostęp do edukacji była samonapędzającym się mechanizmem. Kolejne absolwentki rosyjskich żeńskich szkół i kursów nie tylko pracowały w obszarach zarezerwowanych dotąd dla wykształconych mężczyzn, ale też podejmowały działalność społeczną i polityczną, w tym feministyczną. Spłacały w ten sposób dług zaciągnięty wobec starszych koleżanek, których determinacji zawdzięczały możliwość uzyskania wykształcenia. Przyczyniały się nie tylko do dalszego rozszerzania edukacji, także na niższe warstwy społeczne, ale i do innych zmian modernizujących społeczeństwo rosyjskie. Część aktywistek przyłączyła się do ruchu rewolucyjnego, który po 1917 r. nie do poznania przeobraził kraj, część znalazła się w opozycji. Uważa się, że aktywność kobiet w polityce i życiu społecznym ułatwiła im ogółowi przetrwanie i odnalezienie się w warunkach nowego ustroju⁸⁹.

Bibliografia

Źródła internetowe

- Biblioteka biestuzewskich kursow, „Anna Pawłowna Filozofowa (1837–1912)”, <http://www.library.spbu.ru/bbk/history/exposition/e2.php>.
- Danilewicz, Jelena, „Za 1917–1918-je gody oni sumieli dobit'sia mnogich garantij i swobodkina”, *Jezeniedielnik Argumenty i Fakty*, nr 10, 9.03.2017, http://www.spb.aif.ru/politic/situation/vsyo_zavarili_domohozyayki_kak_zhenshchiny_stali_predvestnicami_revoljucii.
- Dmitrijewa, Nina, „Process formirowanija sistemy ženskogo obrazowanija w Rossii w XIX wiekie kak objekt istoriczeskogo issledowanija”, *Obszczestwiennyje i Gumanitarnyje Nauki*, 108, [https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/29\(65\)/dmitriyeva_29_65_107_110.pdf](https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/29(65)/dmitriyeva_29_65_107_110.pdf).

⁸⁹ Ruth A. Dudgeon, „The Forgotten Minority”, 26.

- Gosudarstwiennyj muziej istorii rossijskoj litieratury imieni W.I. Dala (Gosudarstwiennyj litieraturnyj muziej), Wystawka „Iz istorii ženskogo dwiženija w Rossii”, Muziej Sieriebrianogo wieka, https://www.goslitmuz.ru/visitors/exhibitions_activity/current/9204/.
- Izdan uniwersitietskij ustaw 1835 g., Priezidentskaja biblioteka, <https://www.prlib.ru/history/619442>.
- Jukina, Irina, „Wsierossijskije ženskije sjezdy kak toczki rosta feministского dwiženija w Rossii”, <https://cyberleninka.ru/article/n/vserossiyskie-zhenskie-sezdy-kak-tochki-rosta-feministского-dvizheniya-v-rossii/viewer>.
- Manifest „O wsiemilostiwiejszem darowanii kriepostnym ludiam praw sostojanija swobodnych sielskich obywatielej i ob ustrojstwie ich byta”, 19.02.1861, 100 głównych dokumentow rossijskoj istorii, Rossijskoje wojenno-istoriczeskoje obszczestwo, <https://doc.histrf.ru/19/manifest-o-vsemilostiveyshem-darovanii-krepostnym-lyudyam-prav-sostoyaniya-svobodnykh-selskich-obyva/>.
- Martynienko, Nadieżda, Obszczestwiennyje inicjatywy ženskogo obrazowanija kak faktor institucjalizacji graždanskogo obszczestwa w Rossii w konce XIX – naczale XX wiekow, <https://cyberleninka.ru/article/n/obschestvennye-initsiativy-zhenskogo-obrazovaniya-kak-faktor-istitutsializatsii-grazhdanskogo-obschestva-v-rossii-v-kontse-xix-nachale/viewer>.
- Położenije o naczalnych narodnych ucziliszczach 14 ijula 1864 g., zakony Rossijskoj imperii. Sobranije 2. T. 39. SPB, 1867. Otdelenije 2, nr 41472, 167–179, <http://xn--e1aaejmenocxq.xn--p1ai/node/13686>.
- Priezidentskaja biblioteka, „W Sankt-Pietierburgie otkrylis' wyszije ženskije kursy biestużewskije”, <https://www.prlib.ru/history/619592>.
- Sjewjerjuchin, Dimitrij, „Trubnikowa (urožd. Iwaszjewa) Marija Wasiljewna”, <http://www.encspb.ru/object/2855755651?lc=ru>.
- Wysszije ženskije kursy w S.-Pietierburgie: Kratkaja istoriczeskaja zapiska, 1878–1903 gg. Trietje izd. – SPB.: Tip. Imp. Akad. nauk, 1903, 5, <http://www.library.spbu.ru/>.
- Žjenskij alians, „Oczerk Jełena Tonczu”, <http://womens-alliance.ru/stati-o-zhenshchinah-muzej-zhenshchin/>.

Opracowania

- Ablazow, Kamil Alimowicz. „A. S. Norow: wo gławie rossijskogo proswieszczenija włast”, *Vlast*, nr 2, 2018, 8078–8083.
- Andrusiewicz, Andrzej. *Cywilizacja rosyjska*, t. 2, (Warszawa: Książka i Wiedza, 2005).
- Bazyłow, Ludwik. *Dzieje Rosji 1801–1917*, (Warszawa: PWN, 1970).
- Bazyłow, Ludwik. *Historia Rosji*, (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2010).
- Biniewska, Julita. „Narodziny i rozwój ruchu emancypacyjnego w Rosji”, *Politeja*, nr 11, 2014, 413–430.
- Black, Joseph Laurence. „Educating Women in Eighteenth-Century Russia: Myths and Realities”, *Canadian Slavonic Papers*, Vol. 12, 1978, 23–43
- Dudgeon, Ruth Ann. „The Forgotten Minority: Women Students in Imperial Russia”, *Russian History*, Vol. 9, nr 1, 1982, 1–26
- Gonczarow, Nikołaj. „Szkola i wychowanie w Rosji u schyłku XIX w.”, w: Łukasz Kurdybacha (red.), *Historia wychowania*, t. 2, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968).
- Gurkina, Nina. *Istorija obrazowanija w Rossii (X–XX wieka)*, (Sankt-Pietierburg: Ministierstwo Obrazowanija Rossijskoj Fiedieracyi, 2001).
- Hibner Koblitz, Ann. „Science, Women, and the Russian Intelligentsia: The Generation of the 1860s”, *Isis*, Vol. 79, No. 2, 1988, 208–226.
- Jelnikowa, Galina. „Stanowlenie i razwitije fieminizma w Rossii: K istorii woprosa, obszczestwiennyje nauki”, *Priloženije*, nr 12, 2003, 2–15
- Jukina, Irina. *Russkij fieminizm kak wyzow sowriemiennosti*, (Sankt Peterburg: Alietieja, 2007).
- Kołos, Łarysa. „Żenskoje oswoboditielnoje dwizenije w Rossii: ruskije ženszcziny w bor'bie za obrazowanije (1861–1917)”, *Wiestnik KGU im. N.A. Nekrasowa*, nr 2, 2009, 280–283
- Kot, Stanisław. *Historia wychowania*, t. 2, (Warszawa: Żak, 1994).
- Kula, Ewa. „W 240. rocznicę powstania Instytutu Smolnego w Sankt Petersburgu (1764–1917)”, *Studia Pedagogiczne Akademii Świętokrzyskiej*, t. 15, 2005, 79–83
- Kurajew, Aleksiej. „Intielligencyja i ženskij wopros w Rossii w konce XIX – naczale XX w.”, *Intielligencyja i mir*, nr 1, 2020, 61–74
- Kuz'minowa, Jelena. Kryłow, Siergiej. „Wysszeje ženskoje obrazowanije w Sibiri w naczale XX wieka”, *Woprosy obrazowania*, nr 3, 2006, 122–140

- Miąso, Józef. „Szkolnictwo w carskiej Rosji w świetle historiografii amerykańskiej i brytyjskiej”, *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, t. 35, 1992.
- Modzelewski, Wojciech. „Z problematyki teorii ruchów społecznych”, *Studia Nauk Politycznych*, t. 1, 1976.
- Pietrow-Ennker, Bianka. *Rußlands „neue Menschen“. Die Entwicklung der Frauenbewegung von den Anfängen bis zur Oktoberrevolution*, (Frankfurt am Main–New York: Campus, 1999).
- Pirogow, Nikołaj, „Woprosy żyzni”, *Morskoj sbornik*, nr 9, 1856, 559–597
- Puszkariewa, Natalija. *Russkaja ženszczina: istorija i sowriemiennost. Istorija izuczenija „żenskoj tiemy” russkoj i zarubieżnoej naukoj. 1800–2000: Matieriały k bibliografii*, (Moskwa: Ładomir, 2002).
- Puszkariewa, Natalija. „U istokow russkogo fieminizma («żenskaja istorija» Rossii XIX wieku i formy uczestija ženszczin w obszczestwiennno”, w: Galina Michalewa (red.), *Naczalo ženskogo dwiżenija w Rossii, ženskoje dwiżenije w Rossii: wczera, siegodnia, zawtra*, (Moskwa: Towariszczestwo naucznych izdanij „KMK”, 2010).
- Puszkariewa, Natalia. „U źródeł rosyjskiego feminizmu. «Historia kobiet» w Rosji w XIX wieku i formy ich uczestnictwa w życiu społecznym”, w: Andrzej Szwarz, Katarzyna Sierakowska (red.), *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*, (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2008).
- Puszkariewa, Natalija. *Ženszcziny Rossii i Jewropy na porogie Nowogo wriemieni*, (Moskwa: IEA RAN, 1996).
- Ratuszniak, Jan. *Nowa kobieta. Aleksandra Kołłontaj*, (Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, 2019).
- Ratuszniak, Jan. „Świat kobiet, tak jak świat mężczyzn, jest podzielony na dwa obozy»: Aleksandra Kołłontaj wobec ruchu feministycznego na początku XX w.”, *Piotrkowskie Zeszyty Historyczne*, t. 15, 2014, 59–70
- Smoleń, Mieczysław. *Rosyjska inteligencja liberalna i radykalna w XIX i na początku XX wieku*, (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010).
- Stasow, Władimir. „Nadieżda Wasiljewna Stasowa, Wspominanija i oczerki”, (S.-Pietierburg: Tipografia M. Mierkuszewa, 1899), R.III.IV.

- Stites, Richard. *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860–1930*, (Princeton: Princeton University Press, 1978).
- Suchanek, Lucjan (red.). *Rosjoznawstwo. Wprowadzenie do studiów nad Rosją*, (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004).
- Szabalina, Olga. Szabalin, Gleb. „Prawowe regulowanie sfery obrazowania w doriewolucyjnej Rosji”, *Więstnik Marijskiego gosudarstwiennogo uniwersitieta*, t. 2, nr 1 (5), 2016, 97–100
- Szczepański, Jan. *Elementarne pojęcia socjologii*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972).
- Sztompka, Paweł. *Socjologia zmian społecznych*, (Kraków: Znak, 2005).
- Tiszkin, Grigorij. „Z historii wyższego kształcenia kobiet w Rosji”, *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, t. 23, 1989.
- „Wsiepoddanniejszy dokład o mierach i przedpołożenijach po ustroju sistemi narodnogo obrazowania”, *Sbornik postanowlenij po Ministierstwu narodnogo proswieszczenija*, SPB, t. 3, 1876, Stlb. 78.